

ИКОНОГРАФИЯТА НА СТРАШНИЯ СЪД В ЦЪРКВИТЕ В С. АРБАНАСИ В ТРАДИЦИИТЕ НА ТЪРНОВСКАТА ЖИВОПИСНА ШКОЛА И ВИЗАНТИЙСКОТО ИЗКУСТВО

Надежда ЙОРДАНОВА (Велико Търново)

*„Окончателното посрамване обаче ще
бъде на Страшния съд пред лицето
на Всевиждащия Съдия.“¹*

Страшният Съд Божи е не само една религиозна идея, но е есхатологична истина, предадена ни изцяло от св. евангелист Йоан в Апокалипсиса и пронизваща всичките книги на Св. Писание. За нея говорят в творенията си св. отци и мнозина църковни автори. Есхатологични истини са ни разкрити и в агиографската писменост. В догматически аспект православното учение за Страшния съд се определя и оформя от три основни християнски истини: Възкресение на тялото, нашето изкупление от Иисус Христос и Съд (Евр. 9:27). Тъй като св. отци не са се ограничавали в мъртво пазене на откровенията, а са давали широк простор на своя разум по отношение на тези истини, то учението и съответно иконографията на Страшния съд са получили осветление и специфично разкритие в църковно-исторически план.

Още тук на земята християнинът започва да гради Царството Божие и да предвкусва славата на Господа Иисус Христос, като по този начин съзнателно участва в оценката си на Страшния съд. Телесната смърт не само не прекъсва, но и не отслабва единението на живите и мъртвите членове на Църквата. В основата на този съюз лежат неподвластни на времето и пространството духовни начала: вяра и любов. Вярата и любовта изграждат невидимото здание на съборността на Църквата.

Имайки пред себе си картината на страховитото Второ пришествие, членовете на св. Църква горещо се молят за покойните души и изпросват милостта на Бога и за себе си.

Сложна и отговорна е била задачата на иконописците, пресъздали картината на страшното Второ Пришествие по стените на православните храмове. Иконографската формула се е градила във византийското изкус-

тво бавно, като в началото си тя е била едно кратко предупреждение, съдържащо няколко фигури, а към средата на XV век, в поствизантийския период, тя получава сложно повествователно решение, предполагащо включването на голям брой персонажи².

Израз на достигналата вече зрялост иконографска формула за Страшния съд са и стенописите в с. Арбанаси. Става дума за изображенията на горната тематика в църквите „Рождество Христово“, „Св. Димитър“ и в параклиса „Св. Харалампий“ в църквата „Св. Атанасий“. Най-ранен, датиращ от 1597 година, е Страшният съд в църквата „Рождество Христово“. Стенописът е открит при реставрационни проучвания като лежащ под горен, по-късен слой.

Високо в центъра на композицията е Иисус Христос — Съдник, възседнал на небесна дъга, в кръгъл медальон — сияние, вписан в осмоъгълник.

Около Него „двустранно“ са изобразени ангели в императорски облекла и сред тях — св. Богородица и св. Йоан Кръстител (Деисис). Цялата тази група стои върху фона на свитъка на небето, който се съгва от два летящи ангела. На свитъка се виждат слънце, луна и звезди. От нозете на Христос извира огнена река, а Той е стъпил на престоли.

Етимасия е включена в патронната ниша. На престола са св. Кръст, гълъб (св. Дух), св. Евангелие и дрехата на Христос, с която Той е бил бичуван (багреница). Тронът е заобиколен от ангели в императорски облекла. Около Уготования престол са коленичили благодарствено в молитва Адам и Ева. Под Етимасия, в патронната ниша, е изобразено Рождество Христово — патрон на църквата. От двете страни на нишата са седналите апостоли, начело с ап. Петър (вляво) и ап. Павел (вдясно). В ореолите на останалите апостоли са отбелязани имената им. Зад тях ангели стоят на стража. В долния регистър са хоровете на праведниците, включени в арки. В тази формула те са отчетливо обособени, за разлика от предшествашите. Ликовете са разделени по социални категории: апостоли, пророци, мъченици, йерарси, преподобни, постници, жени — светци. Вдясно от нишата е изобразена малка фигурка на просяк⁴. В лявата страна на композицията е Раят, ограден с крепостни стени.

В него са Авраам с праведните души, св. Богородица, седнала на трон с червена възглавница (символ на царственост), която държи в ръцете си снопче райски треви. От двете ѝ страни се виждат бюстови изображения на два ангела, които се прекланят, а от ляво — благоразумния разбойник с кръста. В Рая е седнал Иисус Христос на трон, посрещайки петте разумни девизи, които носят запалени факли. Извън райската ограда е останал фрагмент от фигурите на другите пет неразумни девизи. Причата за десетте девизи (Мат. 25: 1—13) е намерила израз като съкратен вариант на Страшния съд още през VI век⁵.

В Рая са изписани множество растения, сред които и кипариси. В долната част на стените му изтичат четирите райски реки, носещи съответни надписи: Фисон, Геон, Тигър и Ефрат. Четирите реки символизират четирите евангелия, които напояват четирите посоки на света с духовните си води.

Райската порта тук е изобразена като църква (с кръст на купола). Не е трудно да се досетим, че това е Горният Йерусалим — небесната църква, която тържествува със своите праведници. Навярно авторът е запечатал в този момент един тънък символизъм — връзката със земната църква, в чийто духовен организъм християните се подготвят за бъдещия век. Тук е налице едно усложнено и качествено ново решение на този иконографски детайл, което говори от своя страна за задълбочаване и обогатяване на богословската основа на формулата.

Трудностъпността и сигурността на Рая са фиксирани от пазещия го шестокрил серафим, държащ два меча. Според учението за небесната йерархия, изложено от св. Дионисий Ареопагит, херувимите и серафимите се представят без крайници, а с криле. В миниатюри от XIV — XV век серафимите са с крака, а в композицията на Страшния съд в църквата „Рождество Христово“ те са даже и с ръце.

Чакащите праведници пред вратата на Рая са групирани както в хорвете по социални категории: апостоли, пророци, царе, преподобни, монаси и т. н. До тях в малки правоъгълни рамкирани полета са изписани св. Николай и неизвестен старозаветен цар.

В дясната страна на Страшния съд протича огнената река, от която се подават много глави на грешници. В нея е и богаташът, който сочи към устата си с пръст и вика към Авраам в Рая да изпрати Лазар да намокри крайчеца на езика му, от притчата за богаташа и бедния Лазар (Лука 16:19-31). Един архангел безмилостно забива вила — тризъбец в първия от групата иудеи, станали причина за кръстната смърт на Христос. Тук е Вавилонската блудница, седнала на гърба на фантастично животно.

„Великата блудница може да бъде определена съгласно св. Андрей Кесарийски като „земно царство“, а в духовен смисъл ние смятаме за пустиня въобще всеки град или човешко общество, ненавиждано от Господа за духовното му ослепяване, прелюбодейства и други пороци“⁶.

„Вавилон от старо време е бил център на вълшебството и магията и като такъв се явява учител по пътя на богоотстъпничеството на Израил, а също и есенциален предобраз на световното нечестие“⁷. Олицетворяващата Вавилонската блудница женска фигура се появява във формулата след XV век. Дотогава мястото ѝ се заема от персонификацията на Земята, също седнала на митично животно, но с широко развят плащ в двете си ръце. Най-ранно изображение на Вавилонската грешница сред запазените паметници в България е това в Елешнишкия манастир от началото на XVII век.

В Арбанашкия стенопис персонификацията на Морето е заела традиционното си място в отрязъка ивица море. Вижда се ангел, който тръби в морето, и друг, който тръби в земята. Много мъртъвци възкръсват от гробове, а между тях са накацали бели и черни птици.

Изобразени са и няколко животни, между които мечка, куче, щъркел. Пастта на Ада е зейнала страшно в дъното на композицията. В нея е седнал Хадес върху демон, който поглъща Арий. Ад, който поглъща Арий от тази епоха (1577—1578), виждаме и в църквата в Морача, Черна гора⁸.

Вляво от огнената река са поместени в рамкирани полета св. Георги и св. Димитър на коне, а под тях архангелите Михаил и Гавриил претеглят на мерило праведно греховете и праведните дела; един дявол се мъчи да надделее на везните, а няколко други бързат да му подадат някой свитък и да го насърчат.

В най-долния регистър са отделени тесни полета за индивидуални сцени на наказания. Под Рая са изобразени както следва: гола фигура с надяната на врата торба; ангел поднася букет на спящ; дявол мушка с тояга спящ; дявол замахва със секира по спящ, а под одъра му два демона подклаждат огън. В долния пояс — гола фигура с везни, окачени на врата (бакалин); крадец с главата надолу, изтезаван от два демона; гола блудница, от чиито гърди сучат две змии; клеветник — със змия, влязла в устата му; кръчмарин с окачено на шията буре; мелничар с воденичен камък, вързан на шията. От дясната страна до вратата към наоса се виждат няколко сцени: измъчван от дявола с пръчка орач (орал чужда нива); дявол води вързани със синджир грешници⁹.

Сцените на индивидуални наказания се срещат през XVI век и в някои други паметници. В една руска икона (G. R. Hann Sewickley), (USA) на последните е отделено тясно поле в долния ѝ край¹⁰. В църквите в Румъния такива не са включени във формулата. Няма да ги видим и в композицията на Теофан в Метеора, както и в църквата „Св. Никола Анапавсас“ (1527 г.).

Страшният съд в църквата „Св. Димитър“, с. Арбанаси

Стенописът датира от 1621 година. Иконографската формула тук изцяло следва традицията на византийското изкуство.

В средата на най-горния регистър под свода е изобразен Иисус Христос в сияние — кръгъл медальон. Той е възседнал на небесна дъга. С жеста на дясната Си ръка Христос приема праведниците, а с този на лявата Той отблъсква грешниците (Тук обаче жестовете Му са разменени). Около медальона с Христос ангели посрещат Спасителя Съдник, а от двете Му страни св. Богородица и св. Йоан Предтеча молитвено се застъпват за съгрешилото човечество. Зад цялата тази група два ангела сгъват свитъка на небето, на който са нарисувани слънцето и луната; тяхното учас-

тие във Второто Пришествие потвърждава подчинението на целия Универсум на Божията воля.

В центъра на долния регистър е Етимасия. На трона са св. Кръст, св. Евангелие, гълъбът (Св. Дух) и дрехата на Христос. Уготованият престол е богато орнаментиран. В същия пояс са апостолите, седнали на пейки с високи облегалки, чиито островърхи арки служат за отделяне на фигурите една от друга. Апостолите държат книги и свитъци. Тяхната дума при отсъждането на вечната съдба на човеците ще бъде решаваща, заедно със Словото на Великия Съдия. Зад апостолския ред стоят ангели на стража с копия.

В патронната ниша под Евтимасия са изобразени св. Димитър (патрон на църквата) и св. Георги. Над тях в медальон е представен Христос, Който ги благославя. И двамата светци са победители на злото и са покорили демоните чрез своя праведен живот. В дните на робството християните особено са почитали светците воини, чието застъпничество горещо са измолвали и дори се надявали да получат и на Страшния съд.

Отляво и отдясно на нишата са коленичили Адам и Ева, които молитвено благодарят на Спасителя за избавлението им. Вляво от Адам са ликовете на праведните. Първият лик мъже праведници са облечени в костюми, традиционни за епохата. Навярно зографът е възплътил тук арбанашките жители, получили достойние в хора на праведните. Основания за това предположение ни дават описанията на с. Арбанаси по това време: „Елитът на Арбанаси се е носил доста богато (според Зв. Цонев) — мъжете със сукнени потури, с копринени гайтани и елици със сърмени петелки и с великолепни кожуси...“¹¹ На друго място авторът пише: „За отличие от другите обикновени търговци бератлиите (търговци с привилегии) носели червен знак на горната си дреха и особен, внушителен и голям червен фес — „туруз феси“ — нещо подобно на висок цилиндричен калпак“¹² „Някои носели особен калпак от скъпо Дубровнишко сукно“¹³

Появата на персонажи, облечени в национални костюми, не е нещо ново в иконографската формула на Страшния съд. Такива можем да видим в румънските стенописи от XVI век (Хумор и Воронец), в частност — групите на грешниците: татари, арменци, евреи.

Останалите ликове в Арбанашкия стенопис носят облекло, отговарящо на социалната им принадлежност. Хоровете не са отделени един от друг, а представляват едно тържествено шествие пред трона на Христос.

Отдясно на прамайката Ева е изобразена група просяци. До тях прор. Мойсей води иудеите, виновни за смъртта на Христос. Той сочи с дясната си ръка трона на Съдията. Иудеите са в свещенически одежди. Встрани от тях ангел тръби в земята, иззад скалист пейзаж. Тук е и персонификацията на Земята. По-долу е персонификацията на Морето — тя държи в лявата си ръка ладия. Във водите около нея плават риби: виждат се и персонификациите на ветровете. На фона на охровия пейзаж са нарисува-

ни и няколко животни. Между тях: слон; друго подобно на мечка куче. Огнената река изтича от Етимасия и се спуска в огромната паст на Ада. В нея е богаташът от притчата за богаташа и бедния Лазар. (Надписът е сгрешен — „Богатият Лазар“ се чете). Виждат се глави на грешници, потънали вече в адските мъки, както и тези на царете от античността. Вляво от огнената река е легналият прор. Даниил със свитък в ръка. В българските паметници с изображение на Страшния съд той се среща често. Появата му е свързана с пророчествата, изказани от самия Него за Страшния съд и Второто Пришествие. Под фигурата на Даниил е изписана икона на Христос. От нея е останал само надписът.

Отляво на вратата към наоса е другата икона на св. Богородица, в близост до Райските селения. Нейното присъствие като Първа застъпница пред Великия Съдия е напълно основателно.

В Лоно Авраамово са представени св. Богородица и благоразумният Разбойник. Всред Рая е седнал Иисус Христос, вече приел петте разумни деви, а другите пет стоят отчаяни извън високите стени на непристъпния Йерусалим. Пред вратите му, които се охраняват от шестокрил серафим, се тълпят праведници, начело с ап. Павел. От Рая изтичат четирите напояващи го и разхлаждащи го реки.

В дясната част на композицията най-долу, в тесен пояс са представени няколко сцени на индивидуални наказания: ангел, който пробужда с копие грешник; дявол, замахнал секира над спящ.

Страшният съд в църквата „Рождество Христово“ в с. Арбапаси от XVII век

Стенописът датира от 1638/1681 година.

Реставрационните проучвания са наложили той да бъде снет, тъй като под него е лежал първи стенописен слой от XVI век, също с изображение на Страшния съд, за което вече стана дума в това изследване. Стенописът от XVI век се намира в НИМ.

Иконографията на втория слой изцяло повтаря тази от първия, с тази разлика, че в дясната страна (на наказанията), се появяват съставки, които в по-ранния слой липсват. И в двете композиции е отделено място в долните два пояса за индивидуални сцени на наказанията.

В съхранения от XVI век стенопис липсва най-горният регистър с изображение на Иисус Христос в сияние — медальон, Деисиса съответно, ангелите и свитъка на небето. Най-отгоре е регистърът на апостолите, които са седнали на пейки и вместиени в островърхи бели арки. В ръцете си те държат книги. Зад апостолите са множество ангели.

Етимасия е поместена в патронната ниша над сцената „Рождество Христово“. Изображението в основните си детайли повтаря това от по-ранния слой. То съдържа всички традиционни съставки.

В следващия пояс са ликовете на праведниците. Те са изобразени в облаци — медальони, чрез които са обособени в отделни хорове. Отляво на нишата се вижда група богомолци, начело на която е един бедняк; отдясно на нишата е представена друга група богомолци, първи сред които отново е бедняк. По одеждите на включените тук персонажи можем да идентифицираме същите предполагаеми арбанашки първенци, за които вече стана дума в църквата „Св. Димитър“ в с. Арбанаси. Но решението на този момент от иконографската формула е вече много смело и нетрадиционно. Авторът си е позволил дързостта да изпише наред със знатните граждани и най-низшата прослойка от обществото — бедняците и просяците, за да покаже равенството им пред Бога на Страшния съд и да потвърди една евангелска истина.

В огнената река, която изтича от нозете на Христос, е изобразен богаташът от притчата за богаташа и бедния Лазар; виждат се и потънали вече грешници и други двама, които един ангел наказва. В долния край на реката, в пастта на Ада, където се спуска тя, е седнал Хадес. Вдясно от реката е Мойсей с групата евреи, виновни за смъртта на Богочовека. Пророкът държи свитък в едната си ръка, а с другата сочи към трона на Христос, който ще ги съди. Между грешниците евреи са първосвещениците. Встрани от тази група, на фона на скалист пейзаж са седнали четиримата антични царе с корони на главите и жезли в ръцете.

Над тях ангел, тръбейки, възвестява Второто Христово Пришествие.

Вдясно от огнената река е изобразена седнала на фантастично животно Вавилонската блудница. Персонификацията на морето е в долния край на композицията. В дясната си ръка тя държи ладия. В четирите ъгъла на отрязъка море са персонификациите на ветровете.

Персонифицирането и алегоризирането е „скритата система“ за обособяването на литургическата основа на християнската иконография¹⁴. Тази система продължава да следва Преданието и през XVI век и по-късно, като потвърждава отговорната мисия на ортодоксалното изкуство — изразител на сложно философско и религиозно съдържание¹⁵.

Около персонификациите са изобразени животните, които изплюват крайници: два лъва, елен и други фантастични по-малки животни.

Вдясно от вратата към наоса в тясно рамкирано поле е изписан св. Димитър в цял ръст. До него са четирите ангела, които претеглят делата на душите на Везните на справедливостта. Мерилото е в Божията Десница. Трима от ангелите поразяват с копията си дяволите, които се мъчат да надделеят със свитъците грешни дела. Няколко голи души зъзнат и чакат решението на Бога, а другите вече са отправени към външната тъма.

За Рая е определено място в лявата страна на композицията. Той е ограден от високи стени с кули и има квадратна форма. В градините му е

седнала св. Богородица на трон, пазена от два ангела. Вляво от нея е седнал Авраам с праведните души, а вдясно — благоразумният Разбойник с кръста, вече влязъл в Рая. Вратата на Рая се пази от шестокрил серафим (с крака). Зданието на Небесния Йерусалим е православен храм. Зографът е изказал с този забележителен мотив истината, че св. Църква е жив образ на вечността във времето¹⁶.

Идеята, възпътена по-ранния стенопис тук се повтаря отново. Авторите са акцентували на спасителното значение на живота в Църквата и нейното застъпничество за християнина пред Всеправедния Съдия. Този детайл недвусмислено потвърждава есхатологическата цел на Православната църква, която се постига единствено чрез съборност.

Групата на праведниците отдясно на райската врата начело с ап. Петър, е многочислена. В градината на Рая, която е обкичена с приказни цветя, е седнал Иисус Христос, Който благославя с дясната Си ръка притетите от Него в Небесния Йерусалим пет разумни девы. Другите пет неразумни са останали извън портите на Рая. От него изтичат четирите райски реки към четирите посоки на света. В долните два пояса са намерили място индивидуалните сцени на мъчения, които изцяло повтарят тези от по-предния стенописен слой с малки изменения.

В горния пояс (вляво) са изобразени трима спящи, изтезавани от дяволи, като под двама от тях палят огън; в долния пояс един дявол размахва пръчка; до него трима грешника се мъчат в огънове; друг грешник, който се е превил под тежестта на везните, е търговец; до него дявол изтезва нещастен блудник.

Отдясно в долния регистър е останала фигурата на кръчмар с бъчва, окачена на врата.

Страшният съд в параклиса „Св. Харалампий“ при църквата „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси

Параклисът е изписан от даскал Цоньо и Недьо в 1727 г. Иконографската формула тук е решена в духа на традициите от византийското изкуство.

В най-горния регистър в средата е медальонът — сияние, в който е Иисус Христос, възседнал на небесна дъга. В краката Му са престоли. Великият Съдия е заобиколен от ангели, а от двете им страни са изобразени св. Богородица и св. Йоан Кръстител, които заедно със Спасителя образуват Деисис. Цялата тази група е поместена на фона на свитъка на небето, който два ангела сгъват. В същия регистър са апостолите. Те са седнали и държат книги. Заедно с Иисус Христос 12-те Негови ученици ще съдят човечеството за съгрешенията му.

В средата на долния регистър е Уготованият престол, в сияние — медальон и е носен от два ангела. На него св. Евангелие, дрехата на Хрис-

тос, св. Кръст с трънения венец. Хоровете на праведниците са вляво от Етимасия. Те са отдалечени един от друг. Изобразени са ликове на апостоли, пророци, мъченици и отшелници. Под Уготования престол Адам и Ева молитвено благодарят за даруваното им изкупление от Исус Христос. Встрани от Адам са изобразени двама бедняка с дисаги на рамо и с тояжки в ръце. Зад фигурата на Ева е друг просяк, сакат, който държи в ръцете си чукачетата. Тези бедняци напълно се вместили в текста от Мат. (25:34—36)¹⁷

Огнената река извира от нозете на Христос и се спуска в пастта на Ада. В нея са наказаните вече: богаташ от Притчата за богаташа и бедния Лазар (надписът гласи: богатият Лазар); друг грешник в който е забил тризъбец един ангел; потънали множество грешници, чиито глави само се виждат; под тях един дявол безмилостно дърпа цар Ирод за брадата в огнената река; отдолу група наказани се мъчи в неутешимия огън — те са вече много близо до Ада и няма спасение за тях. В страшно зейналата паст е седнал Хадес с една душа на коленете си. Дичо Зограф е посочил в Ерминията, че това е Юда¹⁸.

Хадес държи в дясната си ръка чаша, която е пълна със скверност и нечестие. Хадес е седнал на драконоподобно чудовище — демон, който също е разтворил паст да поглъща грешниците.

Вляво от огнената река се суетят множество дяволи. Един от тях пробожда с копие цар Ирод, под него Арий в свещенически одежди е яхнал друг дявол; трети дявол е натоварил на гърба си гола фигура и вече я хвърля в пастта на чудовището — АД; същото е повторено от друг демон. Множество дяволи се суетят със свитъци на гърба около Мерило Праведно и се мъчат да надделеят на везните с грешните дела. Три голи души са осъдени и вързани от два страшни демона, които ги водят към Ада. Везните на справедливостта се държат от един ангел, превил се под тежестта на демона, вкопчил се в лявата теглилка (на грешните дела). Първият ангел наказва с копие един дявол, а с другата си ръка милва три праведни души, тръгнали към Рая. В горния край на реката две ужасни чудовища изплюват мъртъвци. Едното е змиеподобно, а другото антропоморфно. Няколко разярени животни отдясно на реката също изплюват крайници. Около тях мъртъвци възкръсват от общи гробове. Мойсей с групата еврей грешници е посочил вече Съдията, Когото те безотговорно са разпънали. Някои от тях са в иудейски свещенически одежди, а други са с килимйавки на православни свещенослужители.

Надписът, който, стои пред прор. Мойсей, гласи:

„Πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηγορούμενοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἢ [τοῦμασμένον] τῷ διαβόλῳ“ (Мт. 25:41—42)

Превод: „Идете си от Мене, проклетии, в огън вечний, приготвен за дявола...“

На фона на охровия скалист пейзаж два ангела тръбят в Морето и в Земята. Персонификацията на морето е в царска багреница, с корона и е седнала на огромна риба. Рибата е християнски символ. Тя олицетворява Христос и Св. Троица. Следователно, Бог е Този, на Когото се крепи Земята в люшката си океан на Космоса. Персонификацията на Морето държи ладия в дясната си ръка, а в лявата — щандарт¹⁹.

В лявата страна на композицията е Раят. Той е ограден от високи стени с кули. В него са тримата патриарси с праведни души в скута си, предадени като главички в бели кърпи. Тук е благоразумният Разбойник с кръста си. В Райската градина е седнала св. Богородица на трон. Тя приема петте разумни девизи от Притчата за неразумните и разумните девизи (Мат. 25:1 — 13). Традиционно е до появата на този стенопис Иисус Христос да приема праведните девойки. Тук обаче виждаме качествено ново решение. Другите пет неразумни девизи са останали печални извън оградата на Рая. Персонажите са поместени сред пищна растителност. Раят се пази от шестокрил серафим, който държи в двете си ръце огнени мечове (тук е изобразен с крака).

Ап. Петър е първият до вратите на Рая. Зад Него следва многочислена група от праведници.

В най-долния пояс в тясно поле са предадени индивидуални сцени на мъчения. Виждаме един спящ на одър, изкушаван от дявол; жена, от чийто гърди суче змия; дявол яхнал грешница; друг дявол, който изкушава жена; кръчмарин, наказан с бурето на шията; мелничар, превил се под тежестта на воденичен камък. До него дявол е подпалил огън под друг жестоко наказан грешник; други двама са изтезавани от дяволи; двойка прегрешили орачи, орали чужди ниви са впрегнати от демон, който размахва пръчка над тях.

От разгледаните паметници в изследването става ясно, че те в основата си се явяват продължение на иконографската формула на Страшния съд във византийското изкуство, в чийто поток е съществувала и творила Търновската художествена школа.

БЕЛЕЖКИ

¹ 118 Псалом. Тълкуване на еп. Теофан, Москва 1891

² За сложния път на изграждане на иконографската формула на Страшния съд виж: M. Garidis. Etudes sur le Jugement dernier post-byzantin du XV-e a la fin du XIX-e siecle. Iconographie — Esthetique. Θεσσαλονίκη 1985; B. Brenk. Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschichte des Weltgerichts — bildes, Wien 1966.

³ Л. Прашков. Стенописите в църквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси, С., 1979.

⁴ Б. Пенкова — Авторката подробно се спира на бедняците в: Един атонски иконографски мотив в Балканското изкуство от поствизантийския период — Светогорска обител Зограф, С., 1995 г.; Тия мои най-малки братя в поствизантийска-

та иконография на Страшния съд и в контекста на Балканската култура, Проблеми на изкуството, бр. 4, 1993 г.; също и в Доклад на VI българо-гръцки симпозиум, IX, 1991 г., ИБ, Сф.

⁵ D. Mилошевић. The last judgment, Recklinghausen, 1963, с. 8.

⁶ Св. Андрей Кесарийски, Тълкуване на Апокалипсиса, на I, 1. MPG t. CVI, col. 373—376, в книгата на Ив. Марчевски-Апокалиптичната перспектива от края на времената в светоотечески синтез, МКС, 1994, с. 204.

⁷ Ив. Марчевски. Цит. съч., с. 204.

⁸ Виж. М. Garidis. Цит. съч., ил. 48.

⁹ Виж. Л. Прашков. Цит. съч., Авторът подробно описва различните композиционни съставки в труда си.

¹⁰ М. Garidis. Цит. съч., ил. 38.

¹¹ Зв. Цонев. История на гр. Г. Оряховица и околностите му: Лясковец и Арбанаси, Велико Търново, 1932, с. 165.

¹² Пак там.

¹³ Д. Костов и Д. Куцаров. Кратка история и водач за старините на Арбанаси, С., 1946, с. 21.

¹⁴ В. Бичков. Византийски страници от историята на изкуствознанието, сп. Изкуство, бр. 10, с. 47.

¹⁵ Пак там, с. 42.

¹⁶ Ст. Сандшакоски — Алманах „Св. Климент“, Македония, 1993, Виж. статията „За природата на църквата“.

¹⁷ Виж. бел. 4 тук.

¹⁸ Ас. Василиев. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство, С. 1973, с. 20.

¹⁹ Щандарт (нем. Standarte) — малко знаме, флаг, — употребявано в кавалерията и флотата. Речник на чуждите думи в българския език, С., 1970.

Надписът в параклиса „Св. Харалампий“ в църквата „Св. Атанасий“ е сравнен с гръцкия текст на Библията.